

Samlaren

Tidskrift för

svensk litteraturvetenskaplig forskning

Årgång 123 2002

I distribution:

Swedish Science Press

Svenska Litteratursällskapet

REDAKTIONSKOMMITTÉ:

Göteborg: Stina Hansson, Lisbeth Larsson

Lund: Erik Hedling, Eva Hættner Aurelius, Per Rydén

Stockholm: Ingemar Algulin, Anders Cullhed, Boel Westin

Uppsala: Bengt Landgren, Torsten Pettersson, Johan Svedjedal

Redaktörer: Anna Williams (uppsatser) och Conny Svensson (recensioner)

Inlagans typografi: Anders Svedin

Utgiven med stöd av
Vetenskapsrådet

Bidrag till *Samlaren* insändes till Litteraturvetenskapliga institutionen, Slottet ing. A0, 752 37 Uppsala. Uppsatserna granskas av externa referenter. Ej beställda bidrag skall inlämnas i form av utskrift och efter antagning även på diskett i något av ordbehandlingsprogrammen Word for Windows eller Word Perfect. Sista inlämningsdatum för uppsatser till nästa årgång av *Samlaren* är 1 juni 2003 och för recensioner 1 september 2003.

Från och med denna årgång av *Samlaren* erhåller uppsatsförfattarna ett digitalt underlag för särtryck. Det består av uppsatsen i form av en pdf-fil, lagrad på en diskett.

Svenska Litteratursällskapet tackar de personer som under det senaste året ställt sig till förfogande som bedömare av inkomna manuskript.

ISBN 91-87666-20-0

ISSN 0348-6133

Printed in Sweden by
Elanders Gotab, Stockholm 2003

Recensioner av doktorsavhandlingar

Iris Ridder, *Der schwedische Markolf. Studien zu Tradition und Funktion der frühen schwedischen Markolfüberlieferung* (Beiträge zur Nordischen Philologie 35). Tübingen und Basel 2002.

Det växer fram ett rikt komplex av sagor och dikter om kung Salomo under medeltiden i Europa. De har ofta ett judiskt, orientaliskt eller bysantiskt ursprung. I många av dem får Salomo som var så vida berömd för sin vishet utkämpa ordstrider med andra furstar eller demoner. Men ibland ställs han också mot en slug och slagfärdig bonde, Marcolfus. Och så uppstår en litterär tradition kring Salomo och Markolf som lever kvar, i olika genrer, ända till 1900-talet.

Det finns en ganska omfattande forskning kring denna Markolftradition. Bland annat utkom det en bred översikt av olika handskrifter och tryckta versioner för tre år sedan genom Sabine Grieses avhandling *Salomon und Markolf. Ein literarischer Komplex im Mittelalter und in der frühen Neuzeit* (Tübingen 1999). Den grove och slagfärdige Markolf har också diskuterats i arbeten om narrar, skälmar och grobianer i forskningen kring medeltiden och renässansen.

Iris Ridder har i sin avhandling sökt komplettera denna bild genom att studera när och hur Markolf-traditionen når Sverige. Och framförallt har hon koncentrerat framställningen till den första kända översättningen i Sverige som trycktes 1630. Avhandlingens första del behandlar textens tänkbara förlagor och utformning på ett mycket detaljerat sätt och diskuterar dessutom dess funktion inom stormaktstidens ideologi och litteratur. Den andra delen har en annan karaktär. Där vill hon nämligen fördjupa den gängse bilden av Markolf-berättelserna genom en analys av deras relation till den samtida retoriken, satiren, den groteska humorn och den misogynna traditionen.

Man kan ha vissa invändningar mot denna disposition. Den innebär nämligen att samma frågor diskuteras på olika ställen i avhandlingen

och ibland på ett oklart eller något motsägelsefullt sätt. Det hade onekligen varit lättare för läsaren med en inledning som beskrev på ett sammanhållet och kronologiskt sätt hur och när de olika versionerna av Salomon- och Markolf-berättelserna växer fram under medeltiden, i vilka sociala och litterära miljöer detta sker och hur de orala och skriftliga traditionerna förhåller sig till varandra, så långt forskningen lyckats fastställa detta.

Mycket i avhandlingen kretsar kring en bestämd latinsk version, *Dialogus Salomonis et Marcolfi*, som uppenbarligen blev mycket spridd under senmedeltiden och med tiden översattes till en rad europeiska språk. Iris Ridder driver också en bestämd tes, nämligen att denna *Dialogus* inte var en "Unterhaltungsbuch in Prosa" som andra forskare hävdar. I stället skulle den ha varit en "scholastischer Schultext" och lärobok i latin och retorik för nybörjare i kyrkans skolor (s. 11, 124 f., 159, 166 f., 231 ff.). Denna skolbok skulle också ha varit spridd i hela Europa vid medeltidens slut, vilket skulle förklara att Markolf var en av de mest kända narrarna vid denna tid och mer populär än själve Till Eulenspiegel (s. 11) Men när den med tiden översattes till olika folkspråk kom den också att ändra funktion och förvandlas till just en "Unterhaltungsroman". Detta gäller den svenska översättningen 1630.

Iris Ridder stöder detta med att språket är enkelt, som det passar i en nybörjarbok (s. 167). Alla ordspråk i textens första del och de groteska dragen skulle också ha gjort det lättare för pojkar att lära sig den utantill, vilket vore ett ideal för medeltida läroböcker (s. 227). Dessutom vill hon visa hur *Dialogus* inrymmer eller återspeglar några av de *progymnasmata* eller tal- och skrivövningar som användes i skolans retorikundervisning.

Jag är något tveksam till denna tes, och detta av tre skäl. För det första nämns inte *Dialogus* i några läroplaner eller studier av latinska skoltexter från medeltiden och renässansen (jfr not 31).

Det finns inte heller, så vitt jag kan se, någon tryckt upplaga som säger sig vara till ungdomens tjänst eller ser ut som en vanlig skolbok.

För det andra finns det en viss osäkerhet inom dagens forskning i vad mån man verkligen använder sig av *progymnasmata*-systemet i den medeltida skolan (s. 128 och not 252). Det är först med renässansen och humanisterna som dessa övningar får sitt stora genombrott i undervisningen.

Den tredje invändningen är kanske den viktigaste. Den egentliga ordstriden kommer i första delen av *Dialogus* och översättningarna av denna. Vi ser hur den är uppbyggd i den svenska översättningen som tacknämligt återges s. 62 ff. Först yttrar sig Salomo genom ett ordspråk eller en sentens som är avfattad i hög och ädel stil – i regel har det hämtats från någon av de böcker i bibeln som går under hans namn. Därpå uttrycker Markolf ofta samma tanke, men nu i en låg, grov eller rent oanständig stil. Salomo säger i paragraf 15 "Wachta tigh för een sqwallerachtig Qwinna" och Markolf genmäler "Wachta tijn Näsa för en illuctande Lort". Eller Salomo säger paragraf 38: "Fyra Elementer uppehålla thenna Werlden" och Markolf svarar: "Fyra Stolpar uppehålla ett Skijthuus". Nu hävdar Iris Ridder att medeltiden hade sinne för en burlesk eller grov humor, och även bland prästerna. Må så vara. Men det är ändå svårt att tänka sig en medeltida klosterschola där pojkar får lära sig latinets och retorikens grunder genom sådana ordspråk jämsides med de obligatoriska bönerna och Catos moraliska distika.

Jag tror således att det är svårt att bevisa att *Dialogus* använts som en regelrätt skolbok för nybörjare. Däremot kunde man tänka sig en annan genre, nämligen av dikter, historier och samlingar av ordspråk och *exempla* av både moralisk och skämtsam eller parodisk karaktär. Detta var inte skolböcker för pojkar som skulle lära sig att böja de latinska orden och rabbla de latinska bönerna utan en litteratur för studenter som lämnat *trivium* bakom sig och för män som redan tillträtt olika ämbeten både i kyrkans och furstehovens tjänst. De kunde så mycket retorik att de kunde uppskatta finessen i en text som *Dialogus* – för den är inte så enkel. Och de kunde ha användning av texten när de skulle lösa olika praktiska och politiska problem i samhället, med den retoriska konsten som instrument eller vapen. Iris Ridder snuddar själv vid denna tanke när

hon kallar *Dialogus* en parodi på vanliga skoltexter (s. 140) Men i så fall vänder den sig till en ganska avancerad publik som redan behärskar det elementära.

Ett titelblad som återges i avhandlingen (Abb. 6) tyder just på detta. Där kallas Salomon *sapientissimus*, ytterst lärd, medan Markolf presenteras med orden *facie deformis et turpentissimus tamen ut fertur eloquentissimus feliciter*, d. v. s. "ful till ansiktet och vederstyggligt grov men, som det sägs, lyckligt utrustad med en lysande vältalighet". Här ställs alltså den högste och skönaste och den lägste och fulaste på samhällsstegen mot varandra. Och ändå visar de sig vara jämbördiga i denna tvekamp, det tvingas själve Salomo inse och erkänna med ett leende. Detta tycks säga till tidens elit: Döm inte efter det yttre! Det finns alltid olika språk att nå sanningen! Och det till synes grova kan vara lika effektivt som det sköna och konstfulla. Detta var en paradox högt över huvudena på skolpojkar. Och samma paradox återkommer när Erasmus, den mest lärde i sin tid, samlar det enkla folkets ordspråk i *Adagia* och jämställer dem med Ciceros eller bibelns sentenser.

Avhandlingen vill således visa hur *Dialogus* ursprungligen skapades och brukades inom "die gelehrte Klosterkultur" (s. 77). Men det heter också något överraskande att den användes under medeltiden för utbildningen av adliga unga män (s. 207) och att den inrymmer "fürstenspiegelartige Tendenzen" (s. 210 ff.) och i sin ursprungliga retoriska funktioner tjänat "die Fürstenbelehrung" (s. 216). Här har vi plötsligt flyttat oss från kloster- eller domskolan till hovmiljön. Och visst finns det sentenser i *Dialogus* om hur en furste bör leva och handla. Men så är det i nästan varje litterärt verk, världsligt eller religiöst, som bevarats från medeltiden. Därför borde man kanske reservera uttrycket "furstespegel" för sådana traktater och dikter som mer systematiskt och explicit behandlar de dygder och konster och den särskilda vishet som en furste bör äga.

Iris Ridder diskuterar också det äldsta kända belägget för Markolf-traditionen i Sverige. Omkring 1480 målade Albertus Pictor och hans medhjälpare en svit målningar i Husby-Sjutolft kyrka några mil från Uppsala. Där på pelarna mellan andra och tredje valvet från koret räknat ser man Markolf och hans hustru. Varför har de infogats i bildprogrammet tillsammans med alla

de gestalter ur den bibliska historien och helgonlegenderna som annars fyller väggar och valv? Enligt Iris Ridder ägde Sturesläkten och ärkebiskop Jakob Ulfsson stor makt i dessa trakter och bekostade kanske dessa målningar. Därför skulle de återspegla intressen och ideal inom tidens elit, aristokratin och kyrkans ledande män. Och bland dem skulle man ha betraktat ett fritt och självmedvetet bondestånd som ett hot mot det feodala samhälle som man själv ville skapa och styra. Albertus var dessutom borgare och skulle därmed ha betraktat bondeståndet "von oben", med en liknande känsla av oro och förakt. Och detta skulle förklara varför Albertus införde Markolf och hans hustru i kyrkans bildprogram. De skulle nämligen fungera som symboler för bönderna som social klass och politiskt stånd i Sverige. När bönder kom in i kyrkan skulle de identifiera sig med Markolf och hans fru och inse hur figurernas grova fulhet var ett tecken på bondeståndets underlägsenhet i samhällets hierarki, given av både Gud och naturen. Därmed skulle målningarna vara "indirekt disziplinierend" (s. 234) och ingå i en ideologisk fostran eller propaganda som skulle förebygga resningar och uppror inom bondeståndet.

Anna Nilsén som skrivit standardverket om senmedeltidens kalkmålningar antyder två andra möjligheter. De groteska figurerna kunde tolkas "som en positiv symbol för den svenska bondens självkänsla" (!). Eller också var de "endast... avsedda att skrattas åt". Och hon tillfogar försiktigt: "Ett definitivt svar kan inte ges." (*Program och funktion i senmedeltida kalkmåleri*, 1986, s. 446)

Jag känner en viss tveksamhet inför avhandlingens ideologiska och politiska tolkning av målningarna. Låt oss anta att Albertus ville skapa en symbol för bondeståndet. Men då var Markolf knappast en lämplig gestalt. Han är ju inte dum och undergiven utan slug, värtalig och mycket utmanande gentemot överheten. Ur den aspekten var Markolf snarast en farlig figur.

Man kunde också tänka sig en annan förklaring till Markolfs närvaro i Husby-Sjutolfts kyrka. Han jämfördes ibland med den grekiske fabeldiktaren Aisopos (s. 29). Man kan förstå varför: Hos båda fann man enkla och grova sedelärande historier och sentenser som var lämpliga när man skulle undervisa barn och olärda. Sabine Griese visar dessutom hur *Dialogus* vanligast återfinns i teologiska samlingshandskrif-

ter där det också kan ingå predikningar. Därför kunde man uppställa hypotesen att vissa predikanter använde historier och talesätt om Markolf under 1400-talet, liksom djurfabler och mer eller mindre grova, roande eller groteska *exempla*.

Det är intressant att den första kända boken i Sverige trycks 1483, bara några år sedan Albertus målat Husby-Sjutolfts kyrka. Den heter *Dyalogus creaturarum moralizatus* och innehåller 122 fabler om himlakroppar, växter och djur med handkolorerade träsnitt. Dessa skulle predikanter använda för att inte trötta ut sin åhörare med logiska resonemang utan dra dessa enkla själar till högre ting genom lustiga bilders makt. Så hade Jesus själv gjort. Och Aristoteles hade sagt att det ligger en avkoppling för själen i lek och skämt. Albertus eller den präst som satte ihop bildprogrammet kan ha känt till att Markolf användes som en sådan källa av tidens predikanter. Och detta kunde ha skapat idén att avbilda honom på pelaren, inte som politisk symbol för bondeståndet utan som symbol för en grov men användbar vishet och värtalighet. Detta är bara en hypotes och man måste naturligtvis gå igenom bruket av *exempla* i den senmedeltida predikolitteraturen för att se om den håller.

Den svenska översättningen 1630 har som nämnts en central plats i avhandlingen. Genom sin noggranna undersökning har Iris Ridder kunnat visa att den bygger på en högtysk version. Men på vissa punkter har den ökände översättaren modifierat denna utifrån någon latinsk version av texten.

Varför trycks denna översättning 1630 och minst tre upplagor till under 1600-talets gång? Avhandlingen vill ge två förklaringar: dels uppkomsten av en bokmarknad i Sverige, dels en mer systematisk och medveten ideologisk fostran av det svenska folket av staten och kyrkan med retoriken som medel.

I detta sammanhang vill jag peka på not 485 där det skett en sammanblandning mellan Johannes Rudbeckius och hans son Olof. Det var fadern byggde upp skolväsendet och kyrkotukten i Västerås som biskop och sonen som blev "der führende Vertreter des sog. göticism".

Dessutom pekar Iris Ridder på en bestämd målgrupp: de unga adelsmän som kom till universiteten och ännu hade svårt att läsa böcker på latin, tyska eller andra främmande språk. Och därför kunde de behöva en svensk översättning (s. 197). Jag tror att detta är den viktigaste fak-

torn. Man läste mycket elegant, alamodisk, komisk och burlesk litteratur i 1600-talets Sverige och särskilt inom adeln. Mycket köptes in under de mångåriga bildningsresorna på kontinenten, *le grand tour*. Det vore fel att kalla detta "Underhållning" så lätt för tankarna till vårt sätt att konsumera deckare och *Rederiet* eller andra såpor på TV. Den här 1600-talslitteraturen demonstrerade i stället en sofistikerad retorisk konst genom en rik flora av parodier liksom en "libertinsk" livsvisdom som anstod en elit inom samhället. Här hade Markolf en naturlig plats vid sidan av Rabelais och Montaigne som hörde till husgudarna i denna genre. Det är också slående hur Markolf dyker upp i den boklista som Fru Lusta rekommenderar för tidens ädlingar i Stiernhielms *Hercules*. Detta bekräftas av en förteckning på de böcker som greve Claes Tott hade på sin kammare 1640 – han var då tio år och hade nyss börjat sina studier i Uppsala (handskriften U 365, Kungliga biblioteket, Stockholm). Där finns bland en rad skämtsamma och burleska skrifter på svenska, tyska, franska och italienska även "Marcholphi disputation med konung Salomon". Detta är som synes en annan titel än den översättning som trycktes tio år tidigare, 1630. Här kan man tänka sig två förklaringar. Antingen har den som fört pennan erinrat sig att skriften liknar en disputation. Eller också står vi inför en annan och hittills okänd översättning.

Iris Ridder har beskrivit den svenska Markolf-traditionen fram till 1630 utifrån de handskrifter och tryckta upplagor som finns i de större svenska biblioteken. Hon har analyserat dem på ett skickligt sätt. Det är möjligt att bilden kunde berikas om man gick till adelsbibliotek och bokkataloger från 1600-talet. Det vore också intressant med en diskussion av upplagorna efter 1630 – nu behandlas de tämligen summariskt.

Avhandlingen reser ett problem av stort intresse inom litteraturvetenskapen, nämligen de "Funktionsverschiebungen" (s. 11) som varje verk måste genomgå så snart det lever kvar inom traditionen. Det behövs otvivelaktigt mer studier av denna typ. I detta fall har Iris Ridder velat urskilja tre existensformer hos samma text: den skolastiska läroboken som blir en världslig underhållningsroman och slutligen en folkbok. Jag tror att tesen måste nyanseras på ett antal punkter. *Dialogus* var knappast en regelrätt lärobok för någon klosterschola. Samtidigt visar analysen

hur denna text får nya dimensioner i ett retoriskt perspektiv. De mer tematiska studierna av Markolf-traditionen bekräftar bilden av en uppslagsrik och engagerad forskare. Därför kan avhandlingen ge uppslag till fortsatt forskning kring de litterära traditioner som ibland sträckt sig från medeltiden till vårt eget sekel.

Kurt Johannesson

Janne Lindqvist, *Dygdens förvandlingar. Begreppet dygd i tillfällestryck till handelsmän före 1780* (Skrifter utgivna av Litteraturvetenskapliga institutet vid Uppsala universitet 38). Uppsala 2002

Det övergripande mottot för Janne Lindqvists avhandling är ett citat ur en gravskrift från 1775: "Ack! är då Dygden sjelf förvandling underkastad?" Just detta är också avhandlingens huvudfråga: det handlar om att undersöka hur begreppet 'dygd' definieras, och förändras, i tillfälleskrifter till eller över handelsmän från tidigt 1600- till sent 1700-tal. Undersökningen av handelsmannaskrifterna gäller tre perioder: tiden före 1650, åren 1670–80 och åren 1770–79. Dessa skrifter, avhandlingens primärmaterial, relateras till ett jämförelsematerial som består av tillfälleskrifter till alla andra typer av adressater, även dessa knutna till tre perioder: tiden före 1635, året 1680 och "nedslag i diktningen från 1770-talet".

Dispositionen är föredömligt klar, från de stora dragen ner till enskildheter. Efter en bakgrundsorienterande och problemställande inledning följer tre stora delar om var och en av perioderna och summering/slutdiskussion. Innanför denna ram inleds varje del med ett literatursociologiskt inriktat avsnitt om handelsmannens respektive poeternas villkor under perioden och med ett avsnitt om de regler och normer som då styrde tillfällesdiktningen. Så följer en översikt över den moralfilosofiska eller etiska diskussion som perioden kan sägas avteckna sig emot. Därefter redovisas de empiriska undersökningarna: först möter vi här jämförelsematerial, tillfälleskrifterna till andra än handelsmän, och därefter handelsmannaskrifterna. Varje del avslutas så med en kort diskussion av resultaten, diskussioner som sedan samlas ihop i slutsummeringen.

Såväl det primära som det sekundära undersökningsmaterialet bygger alltså på urval